

OSMANLI TARİHİ'NİN
YABANCI KAYNAKLARINDAN:
İNGİLİZCE KAYNAKLAR *

Dr. ORHAN F. KÖPRÜLÜ

Osmanlı Tarihi'nin yabancı kaynakları, bu imparatorluğun üç büyük kıtada yayılmış olması dolayısıyla, bugüne kadar gerek Türk, gerek yabancı tarihçilerce bilinen ve kullanılan gelmiş olanların çok ötesindedir.

Biz burada Osmanlı Tarihi'nin çeşitli yabancı kaynaklarından sâdece İngilizce yazılmış olanları üzerinde durmak istiyoruz. İngilizce yazılmış kaynaklar tabirini burada özellikle kullanıyoruz. Zira Osmanlı Tarihi'nin İngilizce yazılmış kaynakları demekle yalnız İngiliz veya Amerikalı yazarlar tarafından bu dilde yazılmış, yayımlanmış veya yazma olarak kalmış eserleri değil başka milletlere mensup kimselerce hattâ Türk müelliflerce kaleme alınmış olan İngilizce kitap ve makaleleri de kastediyoruz. Ancak böyle bir makalede bu dilde yazılmış kaynak ve araştırmaların herbirinden ayrı ayrı bahsetmek, bunların mahiyet ve değerleri üzerinde fikir yürütmek mümkün değildir. Ancak ele alacağımız bâzı eserler ve bunlarda verilen bilgiler hakkında yer yer yapacağımız mukayeseler, bahis konusu kaynakların nasıl ihmal edilmiş olduğunu açıkça gösterecektir. Sıkı bir tenkit süzgecinden geçirilmek şartıyla bu cins kitaplarda bulunan bilgilerin, lâyıkiyle değerlendirildiği takdirde Osmanlı Tarihi çalışmalarında ne kadar yararlı olabileceğini çeşitli misallerle belirtmeye çalışacağız.

Ancak asıl açıklamalarıma geçmeden önce Osmanlı Tarihi'nin İngilizce kaynakları ve hususiyle seyahatnâme türünde yazılmış olanları hakkında hem İngilizce hem de Türkçe olarak yayımlanmış bâzı bibliyografik eserlerden de söz etmek gerekir. Bunların başında E. G. Cox'un 1935-1938 arasında Seattle'da yayımlanan *A Reference Guide to the Literature of Travel* (2 cilt) ile Shirley Howard Weber'in 1953'te Princeton'da neşrettiği *Voyages and Travels in the Near East and Adjacent Regions Made Previous to the Year 1801* isimli eserlerini saymak icap eder. Ancak hem konuyu ele alış bakımından hem de yalnız seyahatnâmeleri değil daha değişik türdeki

* Bu makale, 1984-1985 yılı Atatürk Konferansları Dizisi içinde 12 Nisan 1985'te Tarih Kurumu konferans salonunda yaptığım konuşmanın esasını teşkil etmektedir.

İngilizce eserleri de tahlili bir şekilde incelemiş olan, tanınmış İngiliz oryantalisti müteveffa Harold Bowen'in 1945'te Londra'da yayımlanan *British Contributions to Turkish Studies* adlı risalesi ayrı bir değer taşır.

Türk yazarlardan İngiliz edebiyat profesörü Berna Moran'ın *Türklerle İlgili İngilizce Yayınlar Bibliyografyası, onbeşinci yüzyıldan on sekizinci yüzyıla kadar* ismini taşıyan ve 1964'te İstanbul'da yayımlanmış olan eserinde Cox'un yukarıda adından söz ettiğimiz çalışmasından çok geniş ölçüde yararlanılmış olmakla beraber bu husus lâyıkiyle belirtilmemiştir.

Konuyu bibliyografik olarak değil de Türk-İngiliz münasebetleri şeklinde ele alan çalışmalar arasında Ahmet Refik Altunay'ın *Türkler ve Kraliçe Elizabet* (İstanbul 1938), Prof. Orhan Burian'ın *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*'ndeki iki makalesi ile *Belleten* (XV. s. 233-245)'deki *Türkiye Hakkında Dört İngiliz Seyahatnâmesi* adlı yazısını, Prof. Hâmit Dereli'nin *Kraliçe Elizabet Devrinde Türkler ve İngilizler* (Ankara 1951) isimli eserini zikredebiliriz. Ancak hemen belirtmek isterim ki Sayın Dereli bir tarihçi olmadığı için Samuel Chew'un *The Crescent and The Rose* (1937) isimli eserinden ancak çalışmalarının sonuna doğru haberdar olabilmiş ve bunu kitabının önsözünde açık kalplilikle belirtmiştir. Dereli'den iki yıl sonra da Prof. Akdes Nimet Kurat, *Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi 1553-1610* (Ankara, 1953) ismini taşıyan monografisini yayımlamıştır. Sayın Kurat'ın ayrıca bir tanesi 1949'da *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*'nde diğeri 1953'te *Fuad Köprülü Armağanı*'nda neşredilmiş olan iki ayrı makalesinde de yine Türk-İngiliz münasebetleri üzerinde durulmaktadır. Daha sonraki yıllarda ise Prof. Dr. Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlı İngiliz İktisâdi Münasebeleri I (1580-1838)*, (Ankara 1971) ve *Osmanlı-İngiliz İktisâdi Münasebeleri II. (1838-1850)*, (İstanbul 1976) adlı değerli monografilerini yayımlamıştır.

Bu çalışmalara muvazi olarak bâzi metin neşirlerini de görüyoruz. Bu meyanda Prof. Orhan Burian, Osmanlı İmparatorluğuna yollanan 3. İngiliz elçisi Henry Lello'nun aslı British Museum'da yazma halinde bulunan muhtırasını *The Report of Lello, Third English Ambassador to the Sublime Porte - bâbidâli nezdinde üçüncü İngiliz Elçisi Lello'nun muhtırası* (Ankara 1952)¹ nı, Prof. Kurat ise İngiliz elçilerinden Robert Sutton'un raporlarını, İngiliz Foreign Office'deki public record'lardan faydalanarak *The Dispatches of Sir Robert Sutton Ambassador in Constantinople (1710-1714)* adı ile 1953'de Londra'da yayımlamışlardır.

¹ Bu kitabın tanıtma ve tenkidi için bk. M. Cavid Baysun, *Orhan Burian, The Report of Lello, third English Ambassador to the Sublime Porte, Tarih Dergisi*, İstanbul 1953, IV, sayı 7, s. 159-162.

İngiltere’de ise G. F. Abbot, daha 1920’de İngiliz elçilerinden Sir John Finch’in evrakını (fezlekesini) *Under The Turk in Constantinople, A Record of Sir John Finch’s Embassy (1674-1681)* başlığı altında kalın bir cilt halinde neşretmişti. *Turkey in Transition* ve *Turkey, Greece and The Great Powers* gibi eserlerin de yazarı olan G. F. Abbot’un bu çalışmasından, bibliyografik etüdünü daha ziyade Cox’un yukarıda sözünü ettiğimiz bibliyografik eserine istinad ettirdiği için Berna Moran’ın haberi olmamıştır.

Buraya kadar verdiğimiz kısa bibliyografik bilgilerden de açıkça anlaşılacağı üzere Osmanlı tarihiyle ilgili İngilizce metinler veya Türk-İngiliz münasebetleri üzerinde çalışanlardan sadece Altunay, Kurat ve Kütükoğlu tarihçidirler.

Türkiye’yi çeşitli tarihlerde ziyaret etmiş olan İngiliz seyyahlarıyla alâkalı olarak tanınmış tarihçi Prof. Bernard Lewis’in *Some English Traveller’s in the East* adını taşıyan bir makalesi 1968 nisanında *Middle Eastern Studies* (Vol. 4, s. 296-315)’de çıkmış olup, Doç. Dr. Esin Erdim ve Doç. Dr. Salih Özbaran tarafından da *Doğuya Giden Bazı İngiliz Seyyahları* başlığı altında Türkçe’ye çevrilerek Ege Üniversitesi tarafından çıkarılmakta olan *Tarih İncelemeleri Dergisi* (İzmir 1984, s. 245-264)’nde yayımlanmıştır. Makalesine, Sir William Jones (bk. *The Works of Sir William Jones*, London 1807, II, 456 vd.)’un seyyahlar hakkındaki çok aleyhte ve katı görüşlerinden hareket ile başlayan Bernard Lewis, bu yazısında Lady Montagu’nün herkesçe bilinen mektupları ile Adolphus Slade’in *Records of Travels in Turkey* (London 1832, 2 cilt) ve yine aynı kimsenin *Turkey and the Crimean War* adlı eserlerinden bir de Sir Charles Elliot’un *Turkey in Europe* (London 1908, ikinci baskısı 1965)’undan bahsetmektedir. Burada hemen belirtmek isterim ki, bu eserlerin gerek isimleri gerek mâhiyetleri birçok tarihçilerimiz için meçhul değildir.

Türkiye’ye gelen İngiliz seyyahlarıyla ilgili araştırmalar yapan bir diğer kimse de Cambridge Üniversitesi’nden Dr. Skilliter’dir. Müteveffa Prof. Paul Wittek’in eski bir öğrencisi olan ve zaman zaman hocasının notlarından da faydalanan Skilliter’in çalışmaları arasında, *William Harborne and the Trade with Turkey 1578-1582, A Documentary Study of the First Anglo-Ottoman Relations* (1977); *Life in Istanbul 1588; Scenes From a Traveller’s Picture Book* (1977) ve *The Organization of the First English Embassy in Istanbul in 1583* (1979)’ı sayabiliriz.

Son yıllarda ise Tülay Reyhanlı’nın *İngiliz Gezginlerine Göre XVI. Yüzyılda Hayat (1582-1599)* adını taşıyan ve Kültür Bakanlığı’nca 1983’te yayımlanmış olan kitabı da büyük bir itina ile hazırlanmış ve zengin bir bibliyografyası da olan faydalı bir etüttür.

Benim de 1967'den beri çeşitli yerlerde, mevcudiyetleri veya mâhiyetleri bilinmeyen bâzı kitaplar hakkında birtakım makalelerim çıkmıştır². Benim bu mevzu ile alâkam şöyle başlamıştır. 1951 yılı başlarında doçentlik tezime başlamam dolayısıyla, İstanbul Üniversitesi'nce iki sene müddetle bilgi ve görgümü artırmak üzere İngiltere'ye yollanmıştım. Oradaki çalışmalarım sırasında, Londra'daki School of Oriental and African Studies kütüphanesi için o sıralarda yeni alınmış olan husûsî bir koleksiyon dikkatimi çekti. Auboyneau koleksiyonundaki hemen hepsi Osmanlı tarihine ait olan çeşitli dillerdeki yabancı kaynakların ve bu arada İngilizce yazılmış kaynakların bolluğu yanında, incelediğim bir takım kitapların hiç açılmamış olduğunu görmek beni çok şaşırtmıştı. Bu müstesna koleksiyonun 1950'den az önce Türk Tarih Kurumu'nca kaçırılmış bulunmasını da üzülererek belirtmek isterim. Aradan çok uzun yıllar geçip çalışmalarımın bir hayli ilerlemesinden sonra bugün artık rahatlıkla söyleyebilirim ki, Osmanlı tarihi ile ilgili İngilizce yayınlar, gerek bizim gerek yabancı ilim adamlarının bilip kullanmakta olduklarımızdan çok fazladır. Bunlardan bir haylisinin, mâhiyetleri şöyle dursun isimleri bile meçhul kalmıştır. Memleketimizde bu kitapların birçoğunun bilinmemesine başlıca sebep Türkiye'de yabancı dillerden de faydalanılarak yapılan tarih tetkiklerinin çok geç başlamış olmasından ileri gelmektedir. Üstelik katalogları tedarik edilebilen yaynevleri de Londra'da Kegan Paul, Luzac, Oxford'da Thornton, Cambridge'de Heffer gibi kitapçılara münhasır kalmıştır. Meselâ Londra'daki Bernard Quaritch, Colin Richardson, H.M. Fletcher'den veya Maggs'ten Hastings'deki Howes'dan pek az ilim adamının haberi olabilmiştir. Halbuki benim Londra'da bulunduğum yıllarda meselâ Maggs'de Türkiye'yi alâkadar eden bâzı İngilizce ve Fransızca mektupların dahi satıldığına şahit olmuştum. Maggs'ın 1952 yılına ait bir katalogunda XIX. yüzyıl başındaki İstanbul'u gösteren 6 metre kadar boy ve 1 metre kadar eninde suluboya büyük bir resmin bulunduğunu okumuş, gittiğim zaman ise bunun 105 İngilizce Kanada'ya satıldığını öğrenmiştim. Hastings'deki Howes adlı kitapçının üst katındaki bir depoda gördüğüm Navarin Savaşı'ndaki bütün Osmanlı donanmasının isim ve resimlerini muhtevî İngilizce yazılmış büyük boydaki bir albümün, ismine de kendine de bir daha rastlamadım. Sâdece isimlerini bilebildiğim kitaplara daha başka misaller de verebilirim. Meselâ yine Maggs'ın 803

² Dr. Orhan F. Köprülü, *Osmanlı Tarihi ile Alâkalı İngilizce Kitap ve Risâleler Hakkında Bâzı Notlar I*, *Türk Kültürü*, Nisan 1968, sayı 66, s. 348-354; *II*, *Türk Kültürü*, Temmuz 1977, sayı 177, s. 574-580; *Türkler ve Türkiye Hakkında Bilinmeyen veya Az Bilinen İngilizce Kaynaklar, Cumhuriyetin 50. yılına Armağan* (TKAE) Ankara 1973, s. 159-174.

numaralı kataloğunun sayfa 7, 40 numarasında yer alan kitabın adı *An Authentic Narrative* olup, Rusların Çeşme'de Türk donanmasını tahribinden bahseder. İçinde Çeşme koyuna ait plânlar da bulunan bu kitap, bu harekâta iştirâk eden bir Rus subayı tarafından, çeşitli kaynaklardan toplanarak meydana getirilmiş ve 1772'de basılmıştır. Oxford'daki Blackwell adlı kitapçının 567 numaralı kataloğunun 60. sayfasında yer alan el yazması bir kitap *Rough Notes of a Visit to Wallachia and Constantinople During the Spring and Summer of 1853* adıyla Elizabeth Stisted tarafından yazılmıştır. Katalokta verilen bilgiye göre, güzel bir yazıyla kaleme alınmış olan bu 239 sayfalık kitabın içinde birçok sulu boya resimler de vardı. Bu tek nüsha 1952'de 5 sterline satılmıştı.

Bu meyanda gerek British Museum'da gerek Auboyneau'da Osmanlı Tarihini ilgilendiren bir takım yazmalara da rastlanmaktadır. Bunlar arasında aşağıdaki kitapları sayabiliriz:

1- John Richards, *Diary of a Journey from Naples to Constantinople and thence to Vienna on his Discharge from the Venetian Service 15 July 1699-21 September 1700*. Ms. (British Museum, Stowe 462, fol. 76).

2- *A Briefe Relation of the Turches, Their Kings Emperours and Grand Seigneurs their Conquests, Religion, Customs, Habits at Constantinople 1618* (British Museum add. Ms. 23, 880; varak 43'deki P.M. initial'nin yazarına ait olabileceği kataloğu hazırlayan kimse tarafından ileri sürülmüştür).

3- *Layard's unpublished memoirs* (British Museum, Add. Ms. 38935 fol. 77).

4- *Capitulations of the English Nation Wherein all the Old Were Renewed Alterer Anasett in Order With the Additions Observed by the His Mag. Ambassador with the Grand Signior 1622*. (Aubeyneau library Ms. No. 1066).

Bu arada Paul Rycaut'nun İstanbul'da 1663'te basılan *The Capitulations and Articles of Peace Between the Majestic of the King of England (Charles II) and the Sultan of the Ottoman Empire* (İstanbul 1663) - printed by Abraham Gabai isimli eserini de zikr etmek isterim. Bu eserin Gennadeion'daki³ nüshasının o sıralarda İngiltere'nin Türkiye elçisi olan H. Finch'in imzasını taşıdığını ve bu kitabın İstanbul'da basılan ilk İngilizce eser olabileceğini de Peter Topping'den öğreniyoruz.

Buraya kadar yaptığımız açıklamalardan sonra, şimdiye kadar kullanılmamış olan bir takım İngilizce kaynaklar veya araştırmalara

³ Bu kütüphane hakkında daha fazla bilgi almak için bk. Dr. Orhan F. Köprülü, *Gennadeion Kütüphanesinin Osmanlı Tarihi Bakımından Ehemmiyeti*, *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, Ocak 1979, yıl 8, sayı 1, sayfa 56-61.

başvurulduğu takdirde Osmanlı Tarihi ile alâkalı eksik ve yanlış bilgilerimizi nasıl düzeltebileceğimiz hususunda çeşitli misallere geçmeden önce, İngilizce kaynaklar da dahil olmak üzere, akla gelebilecek birçok yabancı dildeki çeşitli malzemeyi, Prof. Dr. Roderic H. Davison'un 1963'te Princeton'da yayımladığı *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876* adlı eserinde maharetle kullandığını ve bunu kitabının 425-463. sayfaları arasında yer alan tahlili ve tenkidî bibliyografyasında mükemmel bir şekilde başardığını özellikle belirtmeliyiz. Üzülerek söylemek isteriz ki, burada adı geçen malzemenin hatırı sayılabilir bir kısmı tarihçilerimize meçhul kaldığı gibi adı geçen kitap ve makalelerin mühim bir kısmını hiçbir kütüphanemizde bulmaya da imkân yoktur⁴.

Bu ciheti de böylece belirttikten sonra, Osmanlı Tarihi ile ilgili yanlış veya eksik bilgilerimizin, bu çeşit kitapları kullanmak suretiyle, nasıl tamamlanabileceği hususundaki misallerimize geçebiliriz.

Thomas Walsh'in bir nevi hâtrât şeklinde yazdığı *Journal of the Late Campaign in Egypt* (London 1803) adını taşıyan eseri, Napoléon'a karşı harekâta girişen İngiliz askerî kuvvetlerinin bir nevi sefer tarihi gibi kabul edilebilirse de Osmanlı Tarihi bakımından da oldukça kıymetli bilgi ve görüşleri ihtiva etmektedir. Thomas Walsh, 1800 senesi Aralık ayının sonunda uğradıkları Rodos adasından bahsederken, burada Türklerin güzel bir tersanesi olduğunu ve bunun başında da bir İngiliz'in bulunduğunu kaydettikten sonra (s. 44) Marmaris'i de epeyce teferruatlı bir şekilde tavsif eder (s. 47). Walsh, Marmaris'ten sonra uğradıkları Macri'de rastladığı Kapudan Bey'in Tavus-ı Bahri (s. 56) adını taşıyan gemisinden söz ederken, bunun, 86 topla techiz edilmiş olduğuna, çok temiz olan geminin orta kısmında kahve pişirmek ve kahve içmek için küçük bir yer bulunduğuna işaret eder. O, Kapudan Bey'in şimdiki mevkiine basit bir gemicilikten geldiğini, Türkçeden başka Rumca da konuştuğunu yazar (s. 62). Walsh, kitabının daha sonraki sayfalarında, Türk ordusunda general rütbesiyle hizmet gören Skoç asıllı Campbell'in 1801 şubatı başlarında Hayfa'da bulunan sadrâzam Kôr Yusuf Ziya Paşa ile buluşmak üzere oraya gittiğini belirtir (s. 66). O, bundan sonraki sayfalarda Ebûkir çıkartmasını uzun uzadıya anlatır (s. 73-94). Elimizdeki kitaba göre, Kapudan Paşa, Ebûkir körfezine 5 saff-ı harp gemisi ile gelmişti (s. 108). İngilizlerin, Fransızlara karşı kazandıkları başarıdan sonra, Mısır'da fiyatların düştüğünü, meselâ bir koyunun 10-13,5 şilin arasında satın alınabildiğini yine bu eserden

⁴ Bu hususta daha fazla bilgi için bk. Orhan F. Köprülü, *Tanzimat Devri için Tercümesi Lüzumlu Bir Eser, Türk Kültürü*, Kasım 1976, Sayı 169, s. 34-41.

öğreniyoruz (s. 110). 2 Nisan 1801 saat 12'de refakatinde İngiliz kuvvetlerinin yeni kumandanı general Hutchinson olduğu halde, İngiliz kıtalarını teftiş eden Kapudan Paşa, kampa geliş ve gidişinde 21 pâre top ile selâmlanmıştır. Walsh'in başka bir kaydına göre, Fort Julien'in alınmasında Kapudan Paşa faal bir rol oynamıştır (s. 116). Kitabında, general Hutchinson ile Yusuf Ziya Paşa'nın buluşmalarını ve sadrâzâmın verdiği akşam yemeğini uzun uzadıya anlatan yazar, Paşa'nın parlak meziyetleri olmamasına, Avrupa hakkında yeterli bilgiden ve Avrupa görgüsünden mahrum bulunmasına rağmen Paşa doğu ve özellikle İran edebiyatı hakkında kuvvetli bir bilgiye sahipti.

III. Selim devrinde 6.5 yıldan, II. Mahmud devrinde 2 yıldan fazla cem'an 9 yıla yakın bir zaman sadâret makamında bulunan Kör Yusuf Ziya Paşa'nın, bu lâkabla anılmasının sebebi *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi* (c. VI. s. 71)'nde zâfûbasar ile açıklanır. Walsh ise, Paşanın gözlerinden birini bir cirrit oyununda kaybettiğini ve buna sebebiyet verenin, kasden hareket etmediğini gözönünde tutarak, o kimseyi de cezalandırmadığını yazar (s. 145). Kitabının çok sonraki sayfalarında ise Walsh, Kâhire'de sadrâzam tarafından mutad merasimle karşılandıklarını bildirir. 10 Eylülde yüzbin kişiye yakın bir topluluğun yer aldığı geniş bir sâhâda oynanan bir cirrit oyununa sadrâzam'ın da katıldığını ve 65 yaşına rağmen hayrete değer bir maharet gösterdiğini (s. 243 vd.) gözönünde tutarsak, Paşa'nın kör lâkabıyla anılması hususunda Walsh'in izah şekli akla daha yakın gelmektedir. Onun, hususiyet ve kabiliyetleri hakkında uzun uzadıya bilgi verdiği ikinci kimse ise Kapudan Paşa'dır. Walsh'in, ismini açıkca vermediği bu zat Kapudan-ı Deryâ Küçük Hüseyin Paşa'dır. Walsh'e göre, Türkler arasında geniş siyâsî fikirlerle sahip tek adam Kapudan Paşa olup, Türk donanmasını islâh ve askerleri üzerinde büyük bir disiplin kurmuştur (s. 146 vd.). O, Hüseyin Paşa'yı bu kadar methetmesine ve onun ileride sadârete geçmeyi tasarladığını söylemesine rağmen, bu takdirde Hüseyin Paşa'nın İngilizler yerine Fransızlarla bir dostluk andlaşması yapabileceğini açık açık yazacak kadar da gerçekçidir. Yine onun ilâve ettiğine göre, Kapudan Paşa'nın bu tasavvurunu ancak devamlı yorgunluğu, fazla afyon kullanması veya diğer entrikalar önleyebilirdi.

III. Selim devrinde 12 yıla yakın bir zaman kesintisiz bir şekilde bu vazifede bulunan Hüseyin Paşa, 1803'te henüz 46 yaşındayken ölmüştür. Vefat üzerine, Napoléon'un Paris Büyükelçisi Hâlet Efendi'ye "Devlet-i aliyyede bizim büyük ve sâdık dostumuz merhum Hüseyin Paşa idi" demesi (bk. Başbakanlık Arşivi, Selim III devri *Hatt-ı hümayunları*, nu. 5766'dan

naklen N. Göyünç, *Kapudan-ı Deryâ Küçük Hüseyin Paşa, Tarih Dergisi*, sayı 3-4 s. 49, not 62). Walsh'in görüşlerini ve tahminini doğru çıkarmıştır. Walsh'in hakkında sitayişkâr sözler sarfettiği bir diğer Osmanlı devlet adamı da reisülküttâb sıfatıyla o sıralarda Mısır'da bulunan Mahmud Râif Efendi'dir. Walsh'in, bu zat hakkında, evvelce Londra'da elçilik kâtipliği yapması dolayısıyla, İngiltere'de çok iyi tanındığını yazması (s. 148), üzerinde durulmaya değer.

Prof. Dr. Ercümen Kuran, *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu* (Ankara 1968) adlı eserinde, Avrupadaki ilk ikamet elçimiz olan Yusuf Ağâh Efendi'nin 1793 sonları - 1797 ortalarına kadarki elçiliği hakkında, Yusuf Ağâh Efendi Londra'da oldukça faydalı siyâsî çalışmalar yaptı, şeklinde bir hükme varmaktadır (s. 20). Kuran, kitabını hazırlarken, Walsh'in eserini görmemiştir. Walsh'in söyledikleri ise, Kuran'ın hükmünü epeyce değiştirecek mahiyettedir. Yusuf Ağâh Efendi'nin yanında sır kâtibî olarak vazife görmüş olan Mahmud Raif Efendi, elçimizin başarılı olmasında kanaatimizce birinci derecede rol oynamıştır.

Walsh'in büyük boydaki bu kitabının metin kısmı 261. sayfada sona ermektedir. Ancak kitabın arkasına eklenmiş olan 12 (s. 48 v.d.) ve 13 numaralı raporlarda (s. 51-54) ve general Hatchinson'un imzasını taşıyan 15 numaralı raporda (s. 59-61) Türk ordusunun harekâtı bakımından, mühim bilgilere rastlandığı gibi, Mısır'ın Fransızlar tarafından boşaltılmasına ait andlaşma metni (s. 62-68) ile bu metni sadrâzam Yusuf Ziya Paşa ile Kapudan-ı Derya Hüseyin Paşa'nın tasdik ettiklerini gösteren belge de bulunmaktadır. Bu kitapta renkli veya renksiz bir takım resimlerin yer aldığını da ayrıca belirtmek isteriz.

Burada bahis konusu edeceğimiz ikinci eser, *The Letters of John B.S. Morritt of Rokeby, Descriptive of Journeys in Europe and Asia Minor in the Years 1794-1796* (nşr. G.E. Marindin, London 1914)'dir. Mektup şeklinde yazılmış olan bu eserin adında, Türklerden bahsettiği hakkında bir sarahat bulunmadığı için yakın zamanlara kadar meçhul kalmıştır⁵. Bu mektupların yazarı, 1772'de İngiltere'de doğmuş olup, Cambridge'de öğrenimini tamamladıktan sonra 1794 şubatı sonunda 2 yıllık bir seyahate çıkmış, bu arada Türkiye'ye de uğramıştır. Memleketine dönüşünde ise birçok devreler milletvekili olarak Avam Kamarası'nda bulunmuştur. Morritt, mektuplarından anlaşıldığına göre, Türkiye'ye her ne kadar bilhassa Grek kültürünü ve bir takım arkeolojik eserleri gözden geçirmek için gelmişse de, sıkı bir

⁵ Bu hususta not 2'de adı geçen makaleme bk. *Türkler ve Türkiye Hakkında...*, Ankara 1973, s. 160 vd.

tenkit süzgecinden geçirilmek şartıyla bazı hususlarda eseri kaynak olarak kullanılabilir.

Meselâ onun daha Bükreş'te bulunduğu bir sırada yazdığı bir mektubundan, o sıralarda İstanbul'dan Bükreş'e 15 günde bir posta geldiği anlaşılmaktadır (s. 60). O, zannedildiğinin aksine Türklerden çok iyi muamele gördüğünü, İstanbul'da Türkler arasında Londra'daki kadar rahat dolaştığını ve iki yıldır İstanbul'da veba görülmediğini yazmaktadır (s. 70). Naima'daki kayıtlardan XVII. yüzyılda yaz ayları boyunca, padişah ve saray halkı için Uludağ'dan Mudanya'ya getirilen karın, kayıklarla İstanbul'a nakledildiğini biliyorduk. XVIII. yüzyıl sonlarında ise, yaz aylarında bütün şehrin ihtiyacını karşılayacak kadar bol kar getirildiğini ve sayıları pek çok olan şerbetçi dükkânları sâyesinde İstanbul'un hemen her yerinde üzüm, şeker ve sudan mürekkep buzlu şerbet satıldığını ilk defa Morritt'in mektuplarından öğreniyoruz (s. 72). Morritt'in verdiği bilgilerden 1 ¼ pound yâni 700 gr. kadar üzümün 1 peni'ye, Edirne'de yapılan nefis şarabın 2 şişesinin 4 peni'ye satıldığı anlaşılıyor. Yazar, İstanbul göklerinde oldukça bol miktarda kartal ve bir hayli akbabaya rastlandığını (s. 78), şehirde akrebin de çok olduğunu (s. 97), mektuplarında belirtmektedir. Büyükdere'nin ilerisindeki Karadeniz Boğazı çıkışında Baron de Tott tarafından yaptırılan tahkimatın o sıralarda iyi bir durumda olduğunu da yine Morritt'den öğreniyoruz (s. 81). Kadıköy ve Üsküdar arasında bulunan ve tarihlerimizde ne zaman ve nasıl yıkıldığı hakkında bilgiye rastlanmayan Saray'ın 1794 Ağustosunda işçiler tarafından yıkılmakta olduğunu belirten Morritt, Saray'ın bahçesini gezdiğini, binanın odalarını, ölçüsüz bulduğu için beğenmediğini fakat Saray'ın hemen her tarafını süsleyen mermer süslemelerin ve pek çok odada bulunan mermer çeşmelerin bu yıkım sırasında tahrip edildiğini üzümlere yazıyor (s. 85). Padişahın bir cuma namazına gidişini anlatan Morritt, Galata ve Üsküdar mevlevihânelerinden de bahseder (s. 97). Seyyahın bu eserinin 240. sayfasına kadarki kısmında da Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili çeşitli bilgilere rastlanmaktadır.

Söz etmek istediğimiz başka bir kitap da John Tweddell'in mektuplarından meydana gelen ve ölümünden kısa bir süre sonra Robert Tweddell tarafından *Remains of the Late John Tweddell, a Selection of his Letters* (London 1815) adıyla bastırılmış olan eserdir. Bu da tıpkı Morritt'inki gibi bir az da isminden dolayı, memleketimiz bakımından meçhul kalmıştır. Bu mektupların yazarı, 1796'da İngiltere'de doğmuş, Cambridge'deki Trinity College'i bitirdikten sonra 1795 yılı sonlarında seyahate çıkmıştır. John Tweddell'in İstanbul'dan gönderdiği ilk mektubundan anlaşıldığına göre,

o İstanbul'a 21 Mayıs 1798'de gelmiştir (s. 219). John Tweddell çeşitli mektuplarında, memleketimize ait birçok resim topladığından bahsetmektedir. Meselâ 28 Mayıs tarihli mektubunda Prusya orta elçisine refakat ederek, Divan'da yemek yediğini bildiren genç seyyah, bu merasimi gösteren 3 de resim sağladığını (s. 227) yazdığı gibi, 8 Temmuz tarihli mektubunda, Türkiye'de giyilen elbiselere ait yüz resim topladığını söylemektedir (s. 232). 10 Eylül tarihli mektubunda ise, İstanbul'daki resim koleksiyonunun gittikçe büyüdüğünü, Sicilleteyn kralının İstanbul'daki fevkalâde elçisi Count de Ludolf'un uzun yıllardır topladığı koleksiyondan bazı resimleri kopye etmek imkânını bulduğunu, evvelce Comte De Choiseul'in kullandığı Préaux'nun çizdiği resimlerden 8-9 tanesini ele geçirdiğini öğreniyoruz (s. 248). Pazvandoğlu hakkında çok dikkate değer bilgiler veren seyyah (s. 232), sadrâzam İzzet Mehmed Paşa'nın azliyle yerine Erzurum valisi Yusuf Ziya Paşa'nın tayin edildiğini bildiren hatt-ı hümayûnun Fransızca tercümesini eserine derc etmiştir (s. 244). 10 Eylül tarihli mektubunda İngiliz amirali Nelson'un Fransızlara karşı, Mısır'da kazandığı deniz zaferinin Türkiye'de büyük sevinç uyandırdığını belirten Tweddell, bu zaferden sonra üç gün kaldığı Rodos'ta büyük şenlikler yapıldığını yazar. Onun bildirdiğine göre, padişah bu zafer üzerine, en az 1200 sterlin değerinde bir pırlanta çelenk ile 2000 düka'yı da Nelson'un tayfalarına dağıtmak üzere kendi imzasını taşıyan bir mektupla İngiliz maslahatgüzârı Mr. Smythe'e göndermiştir (s. 247). Tweddell'in 3 Temmuz 1799 tarihli bir mektubundan ise, memleketine dönüşünde birtakım hususları "Ottoman Club"da konuşmak ve müzâkere etmek istediğini öğreniyoruz. Nâşirin açıklayıcı notundan anlaşıldığına göre Mr. Smythe'in kurduğu bu kulüpte, 1792-1801 yılları arasında İstanbul'u ziyaret etmiş olan Prof. Sibthorp, Hawkins, Liston, Dallaway, Wilbraham, Morritt, Stocdale, Tweddell, Cripss, Dr. E. D. Clarkes ile isimleri ayrıca zikredilmeyen diğer bazı İngilizler de âzâ bulunuyordu (s. 337). Başka hiçbir yerde adına rastlamadığımız bu kulübün gösterdiği faaliyet ve âkıbeti şimdilik meçhulümüzdür. 25 Temmuz 1799'da ölen Tweddell'in topladığı veya yaptırdığı resimlerin miktarı da elimizdeki kitabın sonunda tesbit edilmiştir (s. 344).

Bahis konusu edeceğimiz başka bir eser ise, bir nevî seyahatnâme şeklinde John Burbury tarafından kaleme alınmış olan *Relation of a Journey of the Right Honourable my Lord Henry Howard from London to Vienna and thence to Constantinople...* (London 1671)'dur. IV. Mehmed devrinde Alman İmparatoru Leopoldus'un fevkalâde elçisi Kont Lesley ile birlikte ve Lord Henry Howard'ın maiyetinde 1664 yılında Türkiye'ye gelen Burbury'nin kita-

binda ilk ilgi çekici husus, konumuz bakımından, Osmanlı Devleti ile Macaristan arasındaki hududu ayıran birbirinden yirmişer adım ara ile dikilmiş üç büyük hudut direğinden söz etmesiyle başlar (s. 67). Onun Budapeşte'de buldukları sırada, oradaki Türklerin batı müziğinden hoşlandıkları şeklindeki hükmü (s. 83), dikkati çekmektedir. Burbury, Türklerin yabancılara karşı çok misafirperver davrandıklarını, dinen yasak olmasına rağmen, özellikle gençlerin çok şarap içtiklerini söyler (s. 94-96). Burbury'ye göre, Mohaç Muharebesi'nin cereyan ettiği sâhâda, Kanûnî Süleyman'ın yaptırdığı kereste imalâthânesinin kalıntısı hâlâ mevcut ise de sıcaktan kaçan hayvanlara bir sığınak olmaktan başka bir işe yaramıyormuş (s. 99). Elimizdeki kitaba göre, elçi 6 Ağustos 1664'te Edirne'de Sadrazam Köprülü Fâzıl Ahmed Paşa tarafından kabul edilerek, hediyeler teâti olunmuştu. 11 Ağustos'ta ise elçi, padişahın huzuruna kabul edilmiş ve bu vesile ile yapılan merasimde yeniçerilere 375 bin dolar tutarında bir meblağ dağıtılmıştır (s. 153). Yenilen yemekleri birer, birer yazan Burbury, yemek sırasında sâdece su ve şerbet içildiğini söylemektedir (s. 155). 16 Ağustos'ta ise, Fâzıl Ahmed Paşa'nın, şeyhülislâmın konağında elçiye bir akşam yemeği verdiğini, Türklerin ceza usûllerinin sert olduğunu (s. 159) yazan Burbury, köylerdeki evlerin pek azının kiremit ile örtüldüğünü, duvar yapılarının ise Macaristan'dakilerine benzemekle beraber onlardan daha temiz bulunduğunu, kervansaray, han, hamam, köprü ve çeşme gibi yapıların bakımlı ve iyi durumda olduklarını belirtir (s. 173). O, çok temiz olan Türklerin yemekten önce ve sonra ellerini yıkadıklarını, Edirne'de yediği koyun etinin çok yumuşak, ekmeğin ise esmer olduğunu, mevsim meyvelerine göre hazırlanan şerbetin yalnız yemek sonunda değil, yemek arasında da içildiğini açıklar ki (s. 186 v.d.) XVII. yüzyıldaki sosyal hayatımız bakımından, bunlar çok dikkate değer tespitlerdir. Burbury'nin yazdığına göre, İstanbul'da balıkçılık o sıralarda ilerlemiş bir ticaret olup, Boğaz'da da Orkinos balığı çoktur. İstanbul'un bir araba ile geçmesine elvermeyecek kadar dar olan sokakları arasında, geniş denilebilecek tek yol şehri, Edirnekapı'ya doğru kat'eden caddedir (s. 194). Bu arada At Meydanı'ndan da bahseden yazar, "Birbirine sarılı 3 yılan başının da o sırada mevcut olduğunu" (s. 197) kayd eder ki bu çok mühim bir tespittir. Zira bu hem iç tenkit bakımından elimizdeki kaynağın güvenilirliğini, hem de Fâtiğ'in İstanbul'un zaptı sırasında bu yılan başlarını kılıcıyla uçurduğu hakkındaki rivayetin yanlışlığını göstermektedir. Son yıllarda *Meydan Larousse*'da çıkan *Burmali sütun* maddesinde H. 1112 yılında her üç başın bir anda düştüğünün *Nusretnâme*'den naklen bildirilmesinin de bu hususu kesin denilebilecek şekilde hallettiğini rahatça söylebiliriz. Elimizdeki kitapta, sadâret kayma-

kamının, fevkalâde büyükelçiye Boğaz'da dolaşması için 2 gemi tahsis ettiğine işaret olunduktan sonra hepsi de Hıristiyan olan kürekçilerin ekseriyetini Rus ve Polonyalıların teşkil ettiği de belirtilmektedir (s. 204). Elimizdeki eserin bundan sonraki sayfalarında ise büyükelçinin 10 Kasım'da padişah tarafından Topkapı Sarayı'nda tekrar kabul olunduğu (s. 205) aynı ayın 18'inde ise sadrâzâmın, elçiye bir yemek verdiği uzun uzadıya yazıldıktan sonra, elçinin 21 Aralık 1664'te İstanbul'dan ayrıldığı bildirilmektedir (s. 207). Zamanımızın darlığı dolayısıyla sözetmek istediğim diğer başka birkaç kitaptan ancak çok kısa bir şekilde bahsetmeye çalışacağım. Bunlardan bir tanesi William MacMichael'in *Journey from Moscou to Constantinople in the years 1817, 1818* (London 1819) isimli seyahatnâmesidir. Oxford Üniversitesinden tıp doktoru olarak mezun olan bu zat önce Rusya'ya gitmiş oradan Türkiye'ye gelmiştir. MacMichael, kitabının başında Türk kuruşunun o sıralarda 40 para olduğunu, Londra ve İstanbul'da 1818'de câri olan fiyatlara göre bir İngiliz lirasının 28-29 kuruşa tekabül ettiğini bildirir. O 24 Ocak 1818'den itibaren İstanbul'a gelirken geçtiği yerleri anlattığı sırada Ruslar tarafından yakılmasından beri Rusçuk'ta pek az şeyin yapıldığını (s. 128), Türklerin nezaket ve misafirperverliğini, yol boyunca üstü Arapça yazılarla (yani eski harflerle) süslenmiş pek çok çeşmeye rastladığını, Türklerin cirit oynayarak vakit geçirdiklerini yazar (s. 129 v.d.). Daha sonra Tırnova ve Şıpk'a'yı tavsif eden yazar, eski Zağra'nın bağlık ve bahçelik bir yer olduğunu söyler (s. 142). 31 Ocak 1818'de Edirne'ye varan seyyah, burada arazinin ekili olup, pek çok dut ağacı bulunduğunu, buradaki mezarlığın son derece bakımlı ve mezar taşlarının üzerindeki yazılı kısmın yaldızlı olduğunu belirtir (s. 148). Edirne nüfusunun ve ticârî hayatının 4 sene evvel şehirde çıkan veba salgını yüzünden büyük ölçüde azaldığını, Edirne civarında yılda 2 defa kurulan ve Rusların kürk, Almanların kumaşlarıyla katıldıkları panayırın artık mevcut olmadığını yazan MacMichael, buna rağmen Edirne'nin bir ticaret merkezi olarak hâlâ ehemmiyetini koruduğunu, buradan ham ipek ile boya için kullanılan bir maddenin ihraç olunduğunu, şehirde İngiliz dokumalarına karşı olan talebi karşılamak üzere Edirne'ye bir İngiliz konsolosu tayin edildiğini de belirtir (s. 153). Hafsa'daki Mehmed Paşa Kervansarayı'nın da o sıralarda harap bir şekilde olduğunu bildiren MacMichael, kitabının daha sonraki sayfalarında Türkiye'deki veba salgınından uzun uzadıya bahsederken 1815'te Yedikule'deki Rum hastahanesinde çalışmış Dr. Maclean'in *Results of an Unvestigation Respecting Epidemic and Pestilential Diseases, Including Researches in the Levant Concerning the Plaque* adını taşıyan araştırmasından iktibaslarla bulunur (s. 168 v.d.; s. 176 v.d.). L. S.

Stavrianos da, bir zamanlar büyük ün kazanmış olan *The Balkans since 1453* (Newyork 1958) adlı eserinde aynı mevzua temas ederek, Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasında, burada son asırlarda şiddetle hüküm süren veba salgınının da büyük bir payı olduğunu söyler. Bu husus tabiatıyla ayrı bir araştırma konusudur. Böyle bir araştırmada ise, şimdiye kadar göremediğimiz Dr. Charles Maclean'ın kitabından faydalanmak gerekir.

Peter Edmund Laurent'in *Recollections of a Classical Tour Through Various Parts of Greece. Turkey and Italy* (London 1821) adlı kitabı da dikkate değer bir eserdir. Bu zatın 1818-1819 yılları arasında yaptığı seyahatin intibalarını içine alan eserde, Sakız Adası'ndan burada şehrin yakınında ve deniz kenarında bulunan büyük Türk mezarlığından, mezar kitâbelerinin altın yaldızlı olduğundan (s. 26), Ada'da yetişen ipeğin, kalite bakımından Lyon'unakilere nazaran bir az düşük olmasına rağmen, Fransızları İstanbul piyasasından sürdüğünden bahseder. Ona göre, Ada'da okuma yazma çok ileri gitmiştir. Türkler, aritmetikte Rumlardan çok üstündürler (s. 28). O, Türkleri gösterdikleri misafirperverlikten Hıristiyanların utanmaları gerektiğini yazar (s. 52). Çanakkale Boğazı'ndaki savunma sistemini, 2 yeni kalenin kalp şeklinde inşâ olunduğunu, kalelerin herbirinde 45 şer top bulunduğunu ve daha birçok teferruatı uzun uzadıya kaydeder (s. 52). Seyyaha göre, Boğaz'ın 2 yakasında gördüğü tekerlekleri tahtadan olan arabalar İrlanda köylülerinin arabalarıyla eştir (s. 53). Bu kitabın 232. sayfasının sonuna kadar Çanakkale ve İstanbul'daki sosyal hayat hakkında çok geniş ve dikkate değer bilgiler bulunur. Adı Kıbrıs ile ilgili bâzı bibliyografyalarda geçmekle beraber, mâhiyeti bundan 8 yıl kadar önce (bk. *Türk Kültürü*, Temmuz 1977, sayı 177, sayfa 52-58'deki makalemiz)'sine kadar meçhul kalmış diğer bir seyahatnâmede Lady Brassey'in, *Sunshine and Storm in the East on Cruises to Cyprus and Constantinople* (London 1881; Fransızca tercümesi *Voyages d'une famille a travers la Méditerrané*, Paris 1881) adını taşıyan eseridir. Lady Brassey, kocasının Sunbeam (Güneş şuaı) isimli yatıyla, ilki 1874, ikincisi ise 1878'de olmak üzere iki defa İstanbul'a gelmiştir. Kitabında, yakın tarihimiz ile alâkalı geniş malumâta rastlanır. Tanınmış Lehli ressam Chelabowski ve Abdülaziz hakkında yazdıklarımın daha sonraki araştırmalarımızla doğrulanmış olması⁶ onun kitabının güvenilir bir kaynak olduğunu göstermektedir. Kitabında kendisinin çektiği fotoğraflar yanında Bingham ve Mott'un yaptıkları resimler de yer almıştır. Biz burada bu kitap hakkında uzun uzadıya bilgi vermek yerine sâdece, mühim gördüğümüz birkaç husus üzerinde duracağız.

⁶ Dr. Orhan F. Köprülü, *Sultan Abdülaziz'in Polonya'da bulunan skeçleri ve chlebowski, Türk Kültürü*, Nisan 1977, sayı 174, s. 363-369.

Bunlardan birincisi Lady Brassey'in Keçecizâde Fuad Paşa'dan söz ederken, onun "selâmlıkla harem arasındaki duvar yıkılmadıkça ve Türk kadınının tesiri hissedilmedikçe, Türkiye hakiki yerini alamayacaktır" (s. 107) demesi üzerinde ısrarla durmaktadır. Devrinin çok ilerisinde bir kimse olan, Kanlıca'daki yalıının bahçesinde heykeller bulunduğu bilinen⁷ Keçecizâde'nin böyle bir söz söylemesi tarafımızdan yadırganmamaktadır. Türk kadın hakları tarihiyle uğraşanlar için Keçecizâde'nin yukarıda naklettiğimiz sözleri ayrı bir değer taşır. Bolayır hakkında, oldukça etraflı bilgi bulunan seyahatnâmede buranın nüfusunun 1875'te 85 bin iken 1878'de 15.000'e düştüğü yazılıdır. Kırım harbi sırasında "Stafford House" komitesinin yaptırdığı büyük binanın 1878'de Türkler tarafından hastahane olarak kullanıldığı yazılmaktadır (s. 351). Elimizdeki seyahatnâme'nin 286. sayfasından 338. sayfa sonuna kadar olan kısmı, Kıbrıs'ın Osmanlı devletinden İngiltere'ye geçiş devresi için muhakkak başvurulması gereken bir kaynaktır.

Lady Brassey 1293 Harbi'nden sonra Rumeli'den göç eden Türk göçmenlerinin bir ara Kıbrıs'a gönderilmelerinin düşünüldüğünü, Ada, devamlı olarak İngiltere'nin tasarrufunda kaldığı takdirde böyle bir yerleştirmenin çok da iyi olabileceğini yazmaktadır. Ona göre, Kıbrıs'ta bir defa Rumlar hâkim duruma gelirlerse, herşeyi İngilizlere yaptırtıp, hayat şartlarını düzelttikten sonra kendilerinden Ada'nın terkinini isteyeceklerdir. Ne yazık ki Sir Garnet, Türk muhacirlerinin buraya gelmelerinden çekindiği için bu tasarı tatbik mevkiine konulamamış ve maalesef Lady Brassey'in söyledikleri aynen gerçekleşmiştir. 1293 Harbi'nin getirdiği sefalet, elimizdeki seyahatnâmede uzun uzadıya dile getirilmiştir (s. 371-384).

Burada sözünü edeceğimiz bir başka eser ise 1885 Temmuzunu sonlarından 1887'nin sonbaharına kadar Amerika'nın Türkiye ortaelçiliğinde bulunmuş olan Samuel Cox'un *Diversions of a Diplomat in Turkey* (Newyork 1887) adlı kitabıdır. Yakın tarihimiz hakkında bu kitapta oldukça bol ve faydalı bilgilere rastlanmaktadır. Ama yukarıda da belirttiğimiz gibi İngilizce yayınların büyük bir kısmı tarihçilerimizce meçhul kaldığı için meselâ Sayın Yılmaz Öztuna'nın *Büyük Türkiye Tarihi* (IX. s. 28)'nde Amerikan elçilerini gösteren listede Cox'un adı geçmediği gibi tabiatıyla verilen liste de yanlıştır. İki defa Amerika Cumhurbaşkanı olan General Grant'ın yakın arkadaşlarından olan 1851 ve 1881'de de Türkiye'yi ziyaret etmiş bulunan Samuel Cox, Abdülhamid'le gayet yakın münâsebet kurmuştur. Cox'un yazdığına göre, o sıralarda İstanbul'da bulunan Ame-

⁷ Bk. Orhan F. Köprülü, *Fuad Paşa* mad. *İslâm Ansiklopedisi*, 1947, IV, s. 679.

rikan harp gemisi Quinnebaug İstanbul'da havuzlanmış ve boyanmış, bunun için hiçbir para ödenmemiştir. Sefirin yazdığına göre, devrin padişahı Amerikan ateşli silâhlarına karşı büyük bir alâka duyuyordu. Aynı alâkayı daha önce de gösteren II. Abdülhamid'in, 93 Harbinden önce, 1877 Nisanında Amerika'dan 334 bin martini, 39 bin winchester tüfeği aldığını harp esnasında 100 bin winchester'in daha Türkiye'ye sevk edildiğini, H. Otis Dwight'in *Turkish Life in War Time* (Newyork 1881)'ından anladığımız gibi emekli büyükelçi Turgut Menemencioğlu'ndan öğrendiğimize göre, bu silâhların alınmasıyla ilgili olarak Washington sefâretimizde uzun yazışmalar mevcut olup, bu da Sayın Öztuna'nın (*ayn. esr.*, VII, s. 249) iddiasının gerçek ile alâkası olmadığını göstermektedir. Yine Cox, padişahın isteği üzerine Amerika'da 1880'de yapılan nüfus sayımı istatistiklerini getirttiğini ve 300 kilo ağırlığındaki istatistikî malzemenin 16 Mayıs 1886'da padişaha takdim edildiğini, onun da böyle bir sayımın Türkiye'de de yapılabilmesi için, Kâmil Paşa'dan bir komisyon toplamasını istediğini yazar (s. 44; Cox'un çok faydalı bulunan bu kitabından yararlanmak isteyenler benim *Kubbealtı Akademi Mecmuası* (1979, yıl 8, sayı 3, sayfa 56-61)'ndaki yazıma bakabilirler. Konuşmamın başında Türkler tarafından yazılmış İngilizce kaynakların da mevcudiyetinden söz etmiştim. İşte bunlardan birtanesi Sayın Emine Fuat Tugay tarafından yazılmış olan *Three Centuries Family Chronicles of Turkey and Egypt* (London 1963) adını taşıyan kitabıdır. Mahmud Muhtar Paşa'nın kızı olan sayın Emine Tugay'ın bu eseri sâyesinde birçok eksik bilgilerimizi tamamlamak veya bir kısım yanlışları düzeltmek imkânını buluyoruz. Meselâ *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki *Muhtar Paşa* (M. Cavid Baysun) maddesinde, Paşa'nın Mısır'da Türkiye yüksek komiseri olduğundan bahis edilmez ise de elimizdeki kitaptan (s. 27), bunu öğrendiğimiz gibi, ayrıca Cox da yukarıda adı geçen eserinde bu hususu doğrulamaktadır (s. 178).

Emine Tugay'ın kitabı sâyesinde, Ahmed Muhtar Paşa'nın oğlu Mahmud Muhtar Paşa'nın, *Meydan Larousse*'de yazıldığı gibi 1867'de değil, babasının Molla Gürani'deki konağında 11 Aralık 1866'da doğduğunu öğreniyoruz. Paşa'nın nerede ve nasıl öldüğü de yine bu kitap sayesinde açıklığa kavuşmaktadır. *La Sagesse Coranique* isimli kitabını tamamladıktan sonra 17 Martta vapurla yola çıkan ve 18 Mart 1935'te öğle yemeğini ünlü arabist profesör Massignon ile yiyen Mahmud Muhtar Paşa, kamarasında geçirdiği bir kalp krizi neticesinde ölmüş na'sı Napoli'den İskenderiye'ye gönderilerek Kahire civarında defnedilmişti. Paşanın ölümünden iki gün evvel bitirdiği *La Sagesse Coranique* daha sonra karısı tarafından Paris'te bastırıldığı gibi İngilizcesi de tanınmış arabist Dr. John Naish tarafından *The Wisdom of the Quran* adıyla 1937'de Oxford'da yayınlanmıştır.

İngilizce kaynak olarak yayımlanmış kitaplar dışında, yine İngilizce olarak temel eser mâhiyetinde yapılmış çalışmalardan da tarihçilerimiz haberdar olmadıkları için birçok yanlışlıklar meydana gelmektedir. Bu cins eserlerden bir tanesi de Royal Historical Society'nin yayımladığı *British Diplomatic Representatives 1789-1852* (London 1934) isimli eserdir. Bu kitaptan habersiz kalındığı için Faik Reşit Unat'ın hazırlayıp aziz dostumuz Prof. Dr. Bekir Sıtkı Baykal'ın yayımladığı *Osmanlı Sefirleri ve Sefâretnâmeleri* (Ankara 1968) adlı eserde Türkiye'ye gelen İngiliz elçilikleri listesinde (s. 238 v.d.) büyük yanlışlıklar vardır.

Bu listede adı geçen sefirlerden Sir Robert Sharpe Aainslie'ye ait tarih yanlıştır. Sir Robert Liston'dan sonra 1795-1801 arasında Türkiye'de İngiltere'yi temsil eden John Spencer Smith'in adı listede hiç geçmediği gibi, yine bu yıllarda muvakkaten Türkiye'ye gönderilen Adam Sir William Sidney Smith (1798-1799)'in de isminden bahis yoktur. Rt. Hon. Thomas Bruce, Earl of Elgin, 1799 yazında memleketimize geldiği halde yukarıda adı geçen listede bu tarih yanlış olarak 1801 diye gösterilmiştir. Earl of Elgin'den sonra William Drummond'un gelişine kadar 1802-1803 arasında vazife gören Alexander Straton'un adına ise listede rastlanmıyor. Keza elimizdeki listede 1804'te İstanbul'a geldiği yazılan Rt.Hon. Charles Arbuthnot, aslında 24 Haziran 1805'te İstanbul'a gelmiş ve itimadnâmesini 3 Eylül 1805'te vermiştir (Daha fazla tafsilât için *Türk Kültürü*, Haziran 1969, sayı 80, sayfa 54-57'deki kitap tenkidimize bakılabilir). Sayın Yılmaz Öztuna'nın *Büyük Türkiye Tarihi* (IX. s. 19 v.d.)'nde de İngiltere'nin Türkiye sefirleri hakkında verilen tarihler büyük farklılıklar ve yanlışlıklar göstermektedir.

Buraya kadar verdiğimiz misaller birçok yabancıнын memleketimiz ve insanlarımız hakkında ne kadar müspet düşünceler beslediklerini açıkça göstermektedir. Yabancı sefirlerin, ilim adamlarının ve aydınlarının yurdumuz hakkındaki müspet kanaatlerinden yalnız tarih çalışmaları bakımından değil, dış dünyada yeni bir Türk imajının yaratılması hususunda da kolayca yararlanılabileceği kanaatini taşıyoruz. Bu hususta birkaç da misal vermek istiyorum. Meselâ XIX. yüzyılın 2. yarısında Türkiye'de sefirlikte bulunmuş, İngiltere'de bakanlık yapmış olan Henri Layard, aynı zamanda Asuroloji ile uğraşan bir uzmandı. Onun Ninova'daki çalışmalarından bahseden ve *Discoveries in the Ruins of Nineveh* (Newyork 1853) adını taşıyan kitabının 134. sayfasında "Kafkaslara giden Ermenilerin 1828-29 Türk-Rus Harbinden sonra, daha fazla hürriyet buldukları için Türk topraklarına döndükleri" hakkındaki kayıt, çok lehimizde olup, meselâ Gürün'ün *Ermeni Dosyası*'nda bundan bahsedilmemiştir. Bundan dört yıl

kadar önce emekli Büyükelçi Sayın Kâmuran Gürün'e D. H. Hogarth'ın *A Wandering Scholar in Levant* (Newyork 1896) adlı eserinden bahsettiğim zaman Gürün, bu kitabın sâdece birinci sayfasının fotokopisini elde edebildiğini söylemiş, ancak sonra yukarıda sözü edilen kitabında, Hogarth'ın eserinden kısaca bahsetmiştir. Ya Butler Library veya Widener Library'de gördüğüm bu eserde, Ermeni vahşetinden uzun uzadıya bahsedilir. Nüshaları gayet mahdut olan bu tür eserler, mâlum gruplar tarafından kütüphanelerden alınıp yok edilmektedir. Bu itibarla bu cins eserlerin, hiç olmazsa gerekli kısımlarının fotokopisinin aldırılması çok faydalı olacaktır.

Biraz önce yukarıda sözünü ettiğimiz Amerikan Elçisi Cox'un Türkiye hakkındaki bazı görüşlerinden yabancı memleketlerde, özellikle Amerika'da yeni bir Türk imajı yaratılması konusunda faydalanılabilir. Cox, "Türkiye demokratik ve cumhuriyetçi bir cemiyettir. İlk bakışta meşrûti bir monarşi olmasına rağmen, babadan oğula geçen bir asaletin mevcut bulunmaması Türkiye'yi Avrupa'nın kötü taraflarından korumuştur" (s. 487) diyerek açık kalplilikle Türkiye'ye gıpta ettiğini dile getirmiştir. Dış ülkelerde yeni bir imaj yaratmak için, başka dillerde de Türkiye hakkında çok müspet şekilde yazılmış, fakat kullanılmamış eserler vardır. Meselâ masallarıyla dünyada büyük bir ün kazanmış olan Danimarkalı Hans Christian Andersen'in kitabı bunlardan sâdece biridir. Çeşitli Avrupa memleketlerini gezen bu arada 1841'de Türkiye'ye de gelen Andersen bu seyahatini 1842'de *En Digters Bazar = A Poet's Bazaar* adı ile yayımlamıştır. Onun en beğenilen seyahatnâmesi de budur. Önce İzmir sonra da İstanbul'a gelen Andersen, kitabının bir yerinde şöyle demektedir.

"İskelede kayıkçıya henüz değerini pek bilmediğim bir gümüş para verdim. Kayıkçı itiraz yollu başını salladı ve cebinden çok ufak bir para çıkararak bana gösterdi. Böylece kendisine verdiğim paranın çok fazla olduğunu ve o kadar yüksek ücreti hak etmediğini anlatmaya çalışıyordu. İşte Türkler bu derece namuslu insanlardır... Türkler tanıdığım en iyi niyetli ve en namuslu insanlardır".

Bugün Avrupa ve Amerika'da yeni bir imaj yaratmaya çalışan Türkiye, kendisini, meselâ Danimarka'da tanıtmak için Andersen'den daha popüler bir şâhit, daha iyi bir tanıtıcı bulabilir mi?

